

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ_ΣΤΗΝ ΚΥΨΕΛΗ

Σπουδάστρια: Ευγενία Χαλκιαδάκη

Σπουδαστική Εργασία για το μάθημα: Θέματα Αστικού Σχεδιασμού

Διδάσκουσες: Βαϊου Ντ., Μαυρίδου Μ., Μαντουβάλου Μ.

ΔΠΜΣ: Αρχιτεκτονική_ Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση Β'

Ιούλιος 2010

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με τη συγκρότηση του κυρίαρχου λόγου για τη Νέα Πολεοδομία, από το 1970 και μετά την κρίση του Μοντερνισμού, έχει επανέλθει στη συζήτηση για τον αστικό σχεδιασμό, το θέμα του **δημόσιου χώρου**. Οι σχεδιαστές του χώρου, στην προσπάθεια τους να αντιμετωπίσουν την κοινωνική αποδιάρθρωση, που προβάλλεται και στο χώρο, κάνουν ακόμα χρήση ενός χωρικού ντερμινισμού, κατάλοιπου από το Μοντερνισμό, ο οποίος υποδηλώνει ότι ο δημόσιος χώρος έχει τη δυνατότητα να δημιουργεί από μόνος του κοινωνικές δραστηριότητες. Ο όρος δημόσιος χώρος χρησιμοποιείται μόνο από την χωρική του/σχεδιαστική του πλευρά και υπονοεί ότι η ύπαρξή του και μόνο θα αναπτύξει δημόσιες δραστηριότητες στο εσωτερικό του, και θα επαναφέρει τη χαμένη Δημόσια Σφαίρα στην πόλη (Βαϊου, Μαντουβάλου, Μαυρίδου 2006:111-116).

Αυτή η αντίληψη, όμως, που είχε εφαρμοστεί ως πολιτική από πολλές κυβερνήσεις (Θάτσερ), αγνόησε τις διαφορετικές κοινωνικές σημασίες ενός χώρου στις διάφορες φάσεις της εξέλιξής του. (Δέφνερ, 1992:382) Όπως υποστήριξε και ο Lefebvre, ο χώρος αποτελεί ταυτόχρονα κοινωνικό προϊόν και τόπο αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων. Το βάρος των σχεδιαστών, μπορεί να έχει μετατεθεί στη μελέτη της καθημερινότητας της πόλης, αυτό γίνεται όμως με τρόπο που να την τυποποιεί, να την εξιδανικεύει και την προβάλλει κυρίως ως

προς τις εικαστικές αρετές της και τα σχεδιαστικά χαρακτηριστικά της. (Βαϊου, Μαντουβάλου, Μαυρίδου 2006:111-116) Κατά προέκταση, οι σύγχρονες διατυπώσεις που αναπτύσσονται για τους υβριδικούς τόπους, ως μέρος της συζήτησης για τη βιώσιμη πόλη, που προσπαθούν να λύσουν το θέμα της σύνθεσης διαφορετικών παραδόσεων, κοινωνικών ομάδων και πολιτισμών, την επίλυση της διαφοράς ουσιαστικά, περικλείουν τις παραπάνω «τυποποιημένες» αντιλήψεις.

Στην παρούσα εργασία, θα μελετηθούν στην κεντρική περιοχή της Κυψέλης, γύρω από το υπερτοπικό κέντρο της Φωκίωνος Νέγρη, που έχει επιλεγθεί ως μελέτη περίπτωσης, οι δημόσιοι χώροι μαζί με τις κοινωνικές λειτουργίες τους, μέσα από τις έννοιες της Δημόσιας Σφαίρας, κατά Arendt, και της Αστικής Δημοσιότητας, κατά Habermas. Η Κυψέλη επιλέχθηκε ως μελέτη περίπτωσης για το συγκεκριμένο θέμα, ακριβώς για το λόγο του ότι χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία εθνοτήτων, κοινωνικών και ηλικιακών ομάδων, η οποία προσδίδει ιδιαίτερη ζωντάνια στο δημόσιο χώρο της. Η περιοχή μελετήθηκε μέσα από βιβλιογραφική έρευνα, έρευνα πεδίου, συζήτηση με κατοίκους και φορείς και προσωπική παρατήρηση του δημόσιου χώρου της. Κατόπιν, θα γίνει προσπάθεια να εξαχθούν συμπεράσματα για το πώς μπορεί να συνεισφέρει στο θέμα της βιώσιμης πόλης, η δημόσια σφαίρα και κατά προέκταση ο δημόσιος χώρος της.

Δημόσια σφαίρα _ Δημοσιότητα _ Δημόσιος Χώρος

Τόσο η Arendt όσο και ο Habermas, καταπιάνονται με τα θέματα της δημόσιας σφαίρας και της δημόσιας εμφάνισης μέσα από τις μεταλλαγές στο εμπόριο, την εργασία και την ιδιοκτησία. (Arendt, 1989 και Habermas, 1997)

Στην Ανθρώπινη Κατάσταση, η Arendt παρουσιάζει, τη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία και τη δημόσια σφαίρα μέσα από τη *vita activa*, έναν όρο που αναλύεται στις τρεις θεμελιακές δραστηριότητες της ανθρώπινης ύπαρξης, το μόχθο, την εργασία και την πράξη. Ο μόχθος περιγράφει κάθε βιολογική λειτουργία του ανθρώπινου σώματος και προϋπόθεσή του αποτελεί η ζωή. Η εργασία αναφέρεται στο μη φυσικό χαρακτήρα κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας, στον «τεχνητό» κόσμο των πραγμάτων και προϋπόθεσή του αποτελεί η εγκοσμιότητα. Τέλος, η πράξη είναι αυτή η δραστηριότητα που δημιουργεί την προϋπόθεση για τη μνήμη, την ιστορία, είναι η κατεξοχήν πολιτική δραστηριότητα και προϋπόθεσή της αποτελεί το πλήθος. (Arendt, 1989:19-21)

Ο όρος *vita activa* είναι τόσο παλιός όσο και η πολιτική σκέψη. Γεννήθηκε υπό τη σύγκρουση του φιλόσοφου με την αρχαιοελληνική πόλιν, την αντίθεση ενατένισης (ή θεωρίας) και πράξης. Σύμφωνα με τον αριστοτελικό ορισμό, και σε αντίθεση με το μεσαιωνικό, ο πολιτικός βίος σήμαινε τη σφαίρα των ανθρώπινων υποθέσεων, τονίζοντας την πράξη, που ήταν απαραίτητη για να εγκαταστήσει αυτόν τον πολιτικό βίο. Ο μόχθος

και η εργασία αποτελούν κάτι το αναγκαίο και το ωφέλιμο, όμως η πράξη είναι αυτή που φέρει περισσότερη αξιοπρέπεια για να ιδρύσει και να διατηρήσει τον πολιτικό βίο. (Arendt, 1989: 25-27)

Με την εξαφάνιση της πόλης-κράτους, ο όρος *vita activa* χάνει το ιδιαίτερο πολιτικό νόημά του. Η πράξη τοποθετείται ανάμεσα στις ανάγκες της ανθρώπινης ζωής ενώ η ενατένιση, δηλαδή η θεωρία, που συνδεόταν στην αρχαιοελληνική πόλη-κράτος με τη φιλοσοφική σκέψη, θεωρείται τώρα ο μόνος αυθεντικά ελεύθερος τρόπος ζωής.

Ο Habermas χρησιμοποιεί την έννοια της **Αστικής Δημόσιας Σφαίρας**, ή **Αστικής Δημοσιότητας**. Παρουσιάζει, την ιστορική γένεση και σύλληψη της ιδέας της αστικής δημοσιότητας, έτσι όπως εξελίσσεται στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία το 18^ο και αρχές του 19^{ου} αιώνα. Την επεξεργάζεται από τη σκοπιά του κοινωνικού κράτους και από την αλλαγή των δομών στην επικοινωνία και τα μαζικά μέσα. Ο Habermas αναδεικνύει την έντονη σχέση των όρων «δημόσιος», «ιδιωτικός» και «κοινή γνώμη» και των ερμηνειών τους, μαζί με τις ιστορικές συγκυρίες που τους δημιούργησαν.

Ο Habermas ενδιαφέρεται κυρίως για την κουλτούρα της παραδοσιακής κοινωνίας, η οποία διαφοροποιείται από την κουλτούρα του λαού. Ασχολείται μόνο με αυτά τα χαρακτηριστικά που αναδείχτηκαν κυρίαρχα μέσα από την ιστορία, σε αντίθεση με μία δημοσιότητα των «πληβείων», όπως αναφέρει. Αντίθετα, η

Arendt κάνει λόγο για την εμφάνιση στο δημόσιο χώρο των λαϊκών εργατικών τάξεων.

ΚΥΨΕΛΗ

Ιστορικά

Πριν επικρατήσει κατά τους νεότερους χρόνους η ονομασία Κυψέλη, το τοπωνύμιο αναφέρεται σαν «Γυψέλη», «Διψέλη» και «Ύψαλα», όμως η ετυμολογία της λέξης παραμένει ανεξακρίβωτη. Είναι από τις ελάχιστες συνοικίες της Αθήνας που φτιάχτηκαν ως αμιγώς αστικές. Η περιοχή της Κυψέλης οριοθετήθηκε πρώτη φορά το 1908 έπειτα από μελέτη του νομομηχανικού Αθανάσιου Γεωργιάδη (εικ. 1), ενώ η ένταξή της στο σχέδιο πόλεως ξεκινά το 1887, και ολοκληρώνεται μέχρι το 1929 (Βασενχόβεν, 2003). Τα όρια της Κυψέλης ορίζονταν ανατολικά από την οδό Πατησίων, νότια από το Πεδίον του Άρεως, δυτικά από τα Τουρκοβούνια και βόρεια από τον δήμο Γαλασίου. Σήμερα, σύμφωνα με τη γεωγραφική διαίρεση του 6^{ου} διαμερίσματος του Δήμου Αθηναίων, η ευρύτερη περιοχή περιλαμβάνει τις γειτονίες: Άνω Κυψέλη, Νέα Κυψέλη, Άγιος Γεώργιος, Πολύγωνο, Αγία Ζώνη και Φωκίωνος Νέγρη.

Σε αντίθεση με την Arendt, το μοντέλο του Habermas μπορεί να υποστηρίξει το μοντερνισμό ως την ανάδειξη της διαφορετικότητας, της ατομικότητας και της διάσπασης του ατόμου σε διαφορετικές ομάδες ενδιαφερόντων (Calhoun, 1992).

Εικ. 1: Ο πρώτος ορισμός των ορίων της Κυψέλης, στην εργασία του Γεωργιάδη. (πηγή: Βασενχόβεν, 2003)

Η Κυψέλη ήταν αραιοκατοικημένη μέχρι το 1930. Η ανάπτυξη της περιοχής ως καθαρά αστικής ξεκίνησε την δεκαετία του 1930 με την κατασκευή μονοκατοικιών αλλά και των πρώτων σύγχρονων πολυκατοικιών στην Αθήνα, με αυθόρμητη δόμηση, έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί ανέξοδα το στεγαστικό πρόβλημα χωρίς την πρόβλεψη υποδομών, από πλευράς κράτους. Στην περιοχή οδηγούνται τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα, έπειτα από τις ανακατατάξεις που επέφερε η εισροή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Σύντομα η Κυψέλη έγινε μία από τις αριστοκρατικότερες περιοχές της Αθήνας. Αυτό έδωσε την ώθηση τις επόμενες δεκαετίες του 1950 και 1960, οπότε και η Κυψέλη ήταν στην ακμή της, στην κατασκευή πολυκατοικιών, οι οποίες απευθύνονταν στην αστική τάξη (Βασενχόβεν, 2003). Γι' αυτό τα διαμερίσματα είναι ευρύχωρα και παρέχουν πολλές ανέσεις. Την εποχή αυτή η συντελείται και η ραγδαία αύξηση στον πληθυσμό της Αθήνας.

Τα καταστήματα που πολλές φορές βρίσκονταν στα ισόγεια των οδών βοήθησαν και στην εμπορική ανάπτυξη της Κυψέλης. Εμπορικά κέντρα αποτέλεσαν η πλατεία Κυψέλης, η οδός Πατησίων, η οδός Κυψέλης, η Φωκίωνος Νέγρη και η πλατεία Αμερικής. Η εντατική ανοικοδόμηση συνεχίστηκε μέχρι το 1970, και οδηγώντας σε πυκνή δόμηση και απουσία κοινωνικής υποδομής, που φέρνουν την υποβάθμιση της Κυψέλης. Από τη δεκαετία του '80, τα ανώτερα αστικά στρώματα μεταφέρονται προς τα προάστια της Αθήνας και εγκαθίστανται νέα φτωχότερα στρώματα στην

Εικ. 2: Η Κυψέλη σε σχέση με το κέντρο της Αθήνας.

περιοχή. Οι μετανάστες που ήρθαν στην περιοχή αξιοποίησαν τα μικρά κυρίως διαμερίσματα των χαμηλότερων ορόφων και των υπογείων, ως φθηνές κατοικίες. Ειδικότερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες, Έλληνες και αλλοδαποί μετανάστες είναι η πλειοψηφία των κατοίκων της Κυψέλης. (Η Κυψέλη συγκεντρώνει ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά μεταναστευτικού πληθυσμού, στην Αθήνα). Σήμερα δεν έχει εγκαταλειφθεί εντελώς από τα μεσοαστικά στρώματα της πρώτης έντονης οικοδόμησής της, αλλά έχουν αναμιχθεί με πολλά παράλληλα πολιτισμικά στοιχεία τα οποία κάνουν έντονη την παρουσία τους στην καθημερινότητα της περιοχής.

Η μεταπολεμική βασική αναπτυξιακή ώθηση που ήταν η ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα οδήγησε στην παραγωγή ενός χώρου χωρίς ισορροπία, με πολλά προβλήματα για τους κατοίκους, μεγάλες ανισότητες τόσο χωρικές όσο και κοινωνικές που αφορούν τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας αλλά και καθημερινές πλευρές της ζωής τους.

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Ιστορικά

Η Φωκίωνος Νέγρη φτιάχτηκε τη δεκαετία του '30 πάνω στα ίχνη ενός ρέματος, το οποίο άρχιζε από τα Τουρκοβούνια και προχωρούσε προς τη μεριά που χαρακτήρηκε η οδός Αριστοτέλους, το ρέμα Λεβίδη. Το 1937 πραγματοποιείται ο εξωραϊσμός της και μετατρέπεται σε πράσινο δρόμο της Αθήνας. Στις δεκαετίες του '50 και '60 αποτέλεσε κοσμικό κέντρο της αστικής κοινωνίας της Κυψέλης. Αναρίθμητοι ηθοποιοί, μουσικοί, σκηνοθέτες του θεάτρου και του κινηματογράφου ξεκίνησαν από την Κυψέλη. Η Φωκίωνος αποτελούσε (και αποτελεί) ένα από τα αειθαλή νυφοπάζαρα της περιοχής. Επί της Φωκίωνος, στο ύψος της Δημοτικής Αγοράς, από τις αρχές της δεκαετίας του '80 είχε δημιουργηθεί ένα στέκι των πολιτικών αμφισβητιών.

Χρήσεις

Οι χρήσεις που παρατηρούνται στην περιοχή μελέτης είναι κυρίως κατοικία και εμπόριο (εικ. 9). Η κατοικία καταλαμβάνει το μεγαλύτερο ποσοστό και είναι πιο συχνά γενική στους κεντρικούς δρόμους όπως η Κυψέλης, η Φωκίωνος Νέγρη και η Πατησίων. Η αμιγής κατοικία συναντάται περισσότερο μακριά από τους κεντρικούς δρόμους σε περιοχές που έχουν περισσότερο το χαρακτήρα γειτονιάς. Ιδιωτικά γραφεία, υπηρεσίες, κοινωνικές λειτουργίες, όπως θέατρα, κινηματογράφοι και πολιτιστικά κέντρα,

Εικ. 3: Φωκίωνος Νέγρη, Πλατεία Κανάρη, Αγίας Ζώνης, Δημοτική Αγορά Κυψέλης

Εικ. 4: Οδός Κυψέλης

βρίσκονται διάσπαρτα στην περιοχή. Οι μεταποιητικές μονάδες είναι λιγιστές ενώ ο αριθμός των ιδιωτικών χώρων στάθμευσης είναι σημαντικός.

Ο άξονας της Φωκίωνος Νέγρη αποτελεί ουσιαστικά ένα πολυλειτουργικό κέντρο με εμπόριο, ψυχαγωγία, κοινωνικές υποδομές και ελεύθερους χώρους. Μαζί με την πλατεία Κανάρη, αποτελούν την καρδιά της Κυψέλης, όσον αφορά το εμπόριο, την αναψυχή και τις υπηρεσίες (Βαΐου, 2007). Ο άξονας της οδού Πατησίων, που αποτελεί ένα ισχυρό όριο ανάμεσα στην Άνω και Κάτω Κυψέλη, συγκεντρώνει κατά κύριο λόγο εμπόριο και υπηρεσίες με την περιορισμένη ύπαρξη κατοικιών.

Μορφή

Τα μεγαλύτερο ποσοστό των κτηρίων της Κυψέλης είναι ψηλά με πέντε ή και παραπάνω ορόφους (εικ. 8). Τα περισσότερα χαμηλά κτήρια συγκεντρώνονται στην περιοχή της Αγίας Ζώνης ενώ πολυώροφα κτήρια βρίσκονται γύρω από τους κεντρικούς δρόμους, την Πατησίων, την Κυψέλης και τη Φωκίωνος Νέγρη.

Ο ανοιχτός χώρος _ χώρος κυκλοφορίας

Η Κυψέλη, σήμερα, είναι μια πυκνοκατοικημένη περιοχή με ιδιαίτερα ψηλά κτήρια και στενούς δρόμους με *έντονη κίνηση οχημάτων*. Τη διαπερνούν *δύο βασικοί κεντρικοί δρόμοι*, η Πατησίων και η Κυψέλης μέσω των οποίων προσεγγίζει κανείς την

Εικ. 5: Οδός Σποράδων

Εικ. 6: Οδός Επτανήσου

περιοχή εύκολα τόσο από το κέντρο όσο και από τις γύρω περιοχές με τα μέσα μαζικής μεταφοράς (εικ. 7). Οι πεζόδρομοι της Φωκίωνος Νέγρη, και της Αγίας Ζώνης είναι δύο σημαντικοί χώροι πρασίνου της περιοχής που αποτελούν χώρο συνάντησης των κατοίκων της Κυψέλης αλλά και όλης της Αθήνας. Αυτοί οι δύο πεζόδρομοι μαζί με τους μικρότερους της περιοχής είναι μέρος μιας προσπάθειας δημιουργίας ενός δικτύου πεζοδρόμων.

Εικ. 7: Οδική Κυκλοφορία, Κλίμακα 1:2000 (πηγή: Γιαννοπούλου, Τσίμπου, Χαλκιαδάκη, 2008)

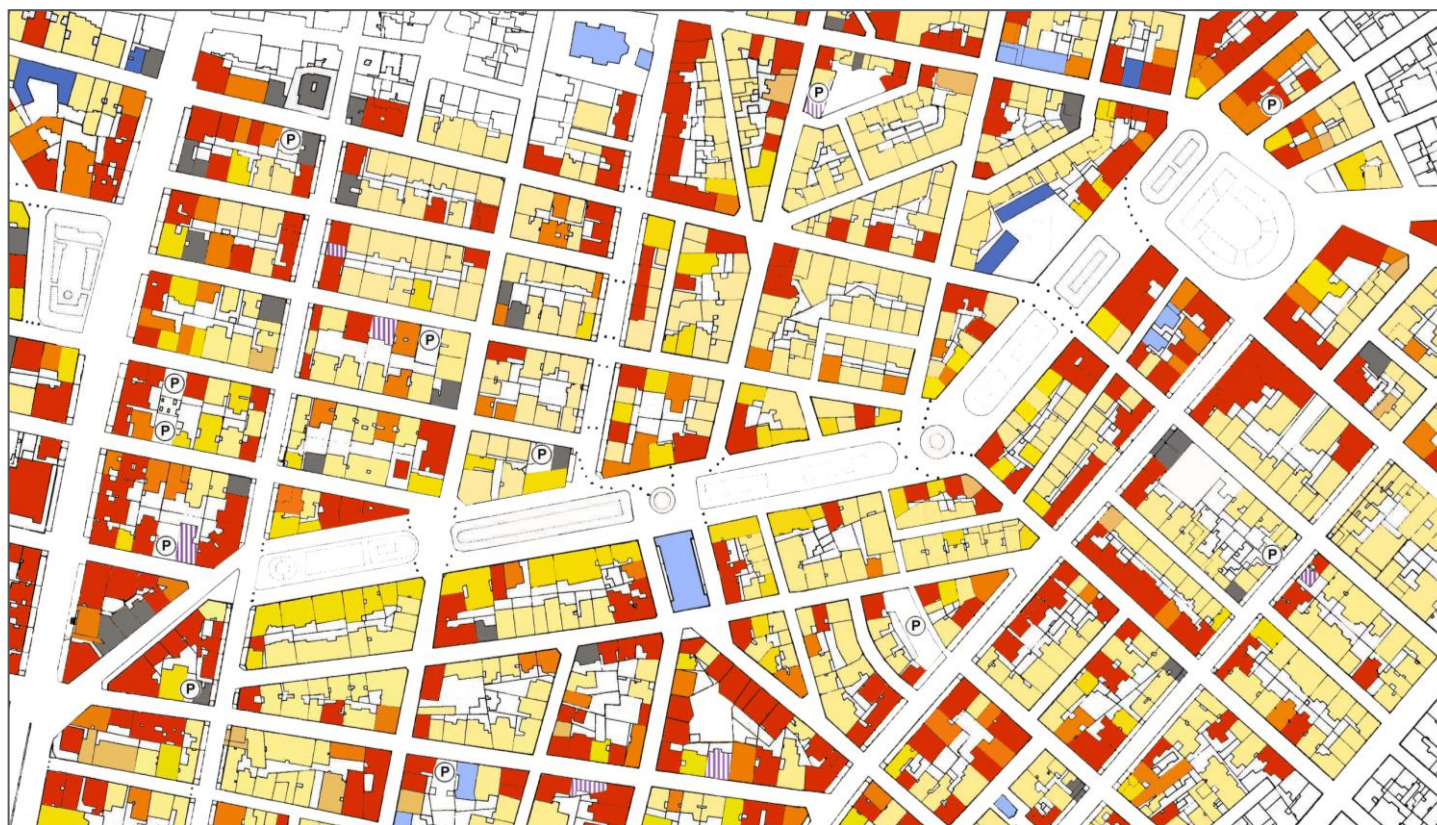

- Ισόγειο
- 2-3 όροφοι
- 4-5 όροφοι
- >5 όροφοι
- Αδόμητα οικόπεδα

Εικ. 8: Ύψη οικοδομών, κλίμακα 1:2000 (πηγή: Γιαννοπούλου, Τσίμπου, Χαλκιαδάκη 2008)

- Εμπόριο
- Γραφεία, υπηρεσίες, διοίκηση
- Τουρισμός, αναψυχή
- Γενική κατοικία
- Αμιγής κατοικία
- Πολιτισμός
- Εκπαίδευση
- Κενά κτήρια/ οικόπεδα
- ▨ Μεταποίηση, επισκευές
- P Χώροι στάθμευσης

Εικ. 9: Χρήσεις ισογείου, κλίμακα 1:2000 (πηγή: Γιαννοπούλου, Τσίμπου, Χαλκιαδάκη, 2008)

Εικ. 10: Χρήσεις ισογείων κοντά στην πλατεία Κανάρη, και την Αγίας Ζώνης, το 2006 (πηγή: Βαΐου, 2007)

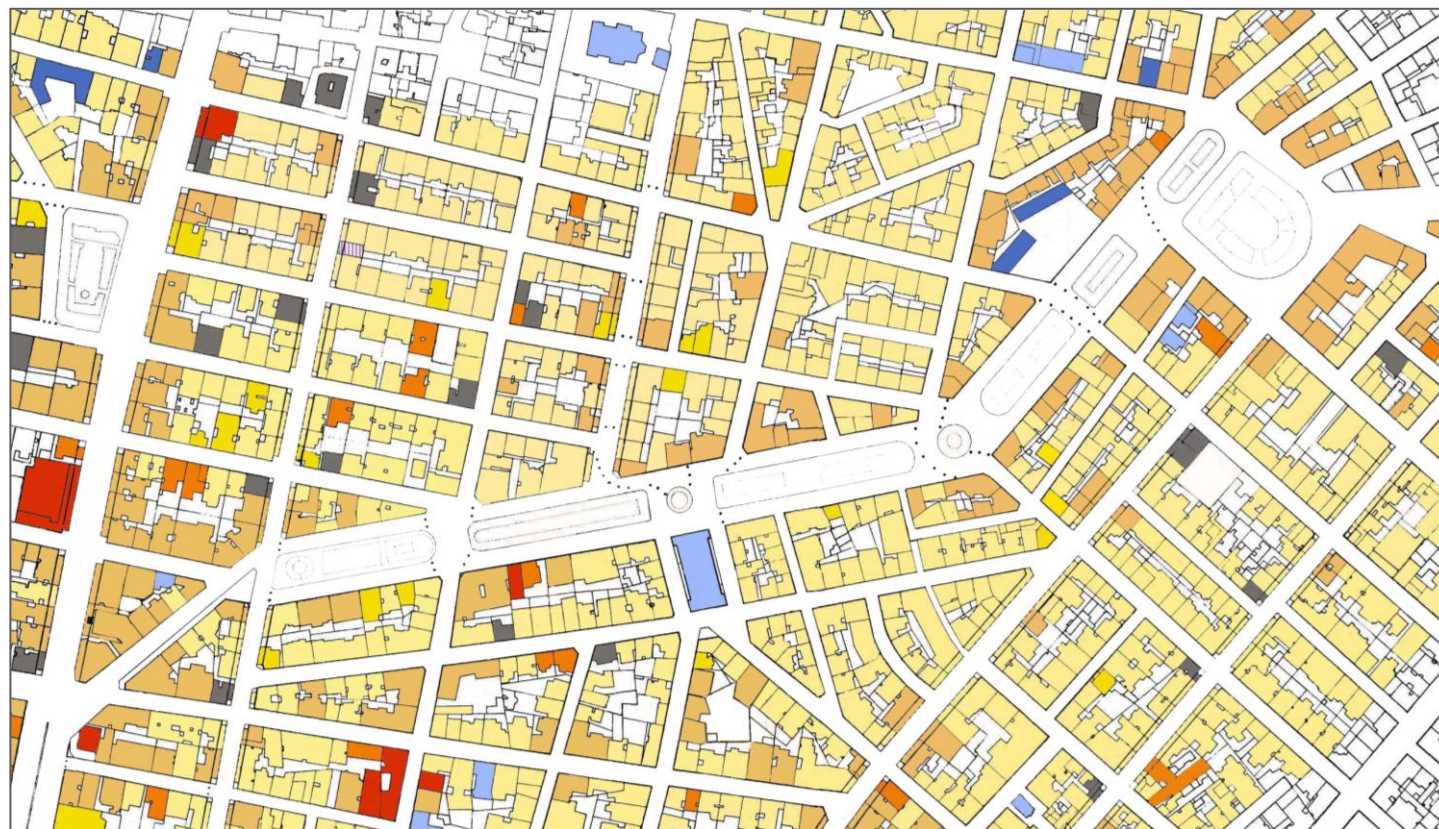

Εικ. 11: Ο πεζόδρομος της Αγίας Ζώνης

Εικ. 12: Χρήσεις ισογείων γύρω από τους ελεύθερους χώρους, το 2010 (έρευνα πεδίου)

- Εμπόριο
- Γραφεία, υπηρεσίες, διοίκηση
- Τουρισμός, αναψυχή
- Γενική κατοικία
- Αμιγής κατοικία
- Πολιτισμός
- Εκπαίδευση
- Κενά κτήρια/ οικόπεδα
- Μεταποίηση, επισκευές
- P Χώροι στάθμευσης

Εικ. 13: Χρήσεις ορόφων, κλίμακα 1:2000 (πηγή: Γιαννοπούλου, Τσίμπου, Χαλκιαδάκη, 2008)

ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ

Η δεκαετία του '50-'60 και ο λογοτεχνικός διαλογισμός της αστικής τάξης

Τα φημισμένα ιστορικά καταστήματα της Φωκίωνος Νέγρη, συγκέντρωναν τη δεκαετία του '50 και '60 τους καλλιτέχνες και ποιητές της εποχής. Κάποια από αυτά έμειναν ονομαστά ακριβώς εξαιτίας της φιλολογικής παρέας της τότε γενιάς ποιητών και διανοουμένων που «διαλογιζόταν» στο χώρο τους, ενώ σε άλλα μαζεύονταν άνθρωποι από το χώρο του θεάτρου, ηθοποιοί, σκηνοθέτες κ.ά.

Αυτό το είδος κοινού θα μπορούσε να περιγραφεί με τον όρο «λογοτεχνικό διαλογισμό», που χρησιμοποιεί ο Habermas. Η ευρύτερη έννοια του δημόσιου διαλογισμού, χρησιμοποιείται από τον τελευταίο για να περιγραφεί η δημοσιότητα που οργανώθηκε γύρω από τα καφενεία, τις λέσχες, τις αναγνωστικές εταιρείες και την ανάπτυξη του τύπου, με τη χρήση του λόγου για θέματα κοινού ενδιαφέροντος. Η έννοια αυτή περιλαμβάνει το **λογοτεχνικό διαλογισμό**, στον οποίο οι αστοί συνεννοούνταν ανταλλάσσοντας απόψεις πάνω σε θέματα όπως ποίηση, λογοτεχνία, θέατρο και τον **πολιτικό διαλογισμό** όπου, ως ιδιοκτήτες, οι αστοί συνδιαλέγονται για τα ιδιωτικά τους συμφέροντα που έρχονται σε αντίθεση με το κράτος. Για το Habermas, ο λογοτεχνικός διαλογισμός και ο πολιτικός διαλογισμός συγκροτούσαν την αστική δημόσια σφαίρα.

«Αναρίθμητοι ηθοποιοί, μουσικοί, σκηνοθέτες του θεάτρου και του κινηματογράφου ξεκίνησαν από εκεί. Ήταν η γειτονιά του Ελύτη, του Γκάτσου, Καραντώνη, Σαραντάρη κ.α.. Η πολυπληθής παρέα τους σύχναζαν στο πρώτο λογοτεχνικό καφενείο της γενιάς τους, το «Ηραίον», στη διασταύρωση Αγίου Μελετίου και Πατησίων που δεν υπάρχει πια. Δεν ήταν, όμως, μόνο αυτοί θαμώνες της Κυψέλης. Από εκεί πέρασε ο Νίκος Εγγονόπουλος όπου τον επισκεπτόταν ο Ανδρέας Εμπειρικός και μιλούσαν για τον σουρεαλισμό. Στην περιοχή μένει εδώ και χρόνια ο Μίλτος Σαχτούρης. Η Κική Δημουλά είναι κι αυτή Κυψελιώτισσα. Νεαρός έμενε στη γειτονιά ο Γιώργος Χειμωνας με τη Λούλα Αναγνωστάκη. Στου Φλόκα έγραφε τις θεατρικές κριτικές του ο Τάσος Λιγνάδης. Ο Μένης Κουμανταρέας μένει το μεγαλύτερο διάστημα εκεί. Εδώ ο Γιώργος Μιχαηλίδης, ο Κώστας Καζάκος. Στη «Θέμιδα» της οδού Ευελπίδων τριγυρίζει ο Μάνος Ελευθερίου. Στην Κυκλάδων παίζει ο Λευτέρης Βογιατζής, στην Κεφαλληνία η Μπέτυ Αρβανιτη. Ο Λουκιανός Κηλαηδόνης όχι μόνο την έζησε αλλά και την τραγούδησε. Αναρίθμητοι ηθοποιοί, μουσικοί, σκηνοθέτες του θεάτρου και του κινηματογράφου ξεκίνησαν από εκεί.» (Κουενάκη, 2003)

Συνεπώς, το δίκτυο των χώρων αυτών ήταν ένα δίκτυο δημοσιότητας.

Ο δημόσιος χώρος της Κυψέλης, φιλοξενούσε, έτσι, και έναν πολιτικό διαλογισμό, καθ' ότι ήδη από τη δεκαετία του '80 στα καφενεία της και τα άλλα, η Φωκίωνος Νέγρη συγκέντρωνε πολιτικούς αμφισβητίες και είναι γνωστή για τις πολιτικές συζητήσεις που γίνονταν εκεί. (Κουνενάκη, 2003) Η **αστική δημόσια σφαίρα** εμφανίζεται, κατά το Habermas, γενικά, το 18^ο αιώνα και αποτελεί τη σφαίρα των ιδιωτών που απαρτίζουν ένα κοινό, το οποίο αναπτύσσεται, ανάμεσα σε κράτος και κοινωνία και χρησιμοποιεί τη ρυθμιζόμενη από τις αρχές δημοσιότητα εναντίον της κρατικής εξουσίας.

Ο Habermas συνδέει την εμφάνιση του ιδεατού μοντέλου της αστικής δημοσιότητας με την εγκαθίδρυση της αστικής κοινωνίας ως περιοχής κυκλοφορίας εμπορευμάτων και κοινωνικής εργασίας. Όμως τότε, στο πρώιμο στάδιο του καπιταλισμού, αυτή η αστική δημοσιότητα στηριζόταν, ακόμα, στο μοντέλο της κοινωνίας των μικροπαραγωγών, που προϋπέθετε τον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Για την Arendt, παρόλ' αυτά, αυτό το κοινό του «πολιτικού διαλογισμού», κατά Habermas, δεν αποτέλεσε ποτέ πολιτικό σώμα, εφόσον σε αυτούς τους χώρους ο ιδιώτης κατείχε δύο ρόλους, αφενός του κατόχου εμπορευμάτων και αφετέρου του ανθρώπου. Συνεπώς δεν ήταν ελεύθερος.

«Ο παλιός Floka's συμμορφώθηκε στο πνεύμα των νέων καιρών. Σε παλαιότερους καιρούς αποτελούσε τόπο συνάντησης πολλών διανοουμένων, μερικοί από τους οποίους αρέσκονταν ακόμη και να δουλεύουν εκεί.» (Βασενχόβεν, 2003)

Η κατάρρευση του πολιτικού διαλογισμού_ το εμπόριο αναψυχής στην Φωκίωνος Νέγρη

Η σημερινή Φωκίωνος Νέγρη, της δεκαετία του '90 και έπειτα, λίγα χαρακτηριστικά από αυτά που αναφέρθηκαν διατηρεί πια. Λίγες παραδοσιακές ταβέρνες και εστιατόρια έχουν απομείνει, ενώ έχουν ανοίξει πολλά νέα μαγαζιά, που συγκεντρώνουν νέους, κυρίως, από πολλές περιοχές της Αθήνας (Κουνενάκη, 2003). Συγκρίνοντας τις εικόνες 10 και 12 μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι το εμπόριο αναψυχής στη Φωκίωνος Νέγρη διατηρείται και σταδιακά ενισχύεται τα τελευταία χρόνια (εικ. 14, 15). Ο άξονας της Φωκίωνος Νέγρη, σήμερα, αποτελεί ουσιαστικά ένα υπερτοπικό πολυλειτουργικό κέντρο με εμπόριο και αναψυχή (Βακαλοπούλου, 1990). Ο πεζόδρομος της Φωκίωνος Νέγρη είναι μεν ένας ανοιχτός δημόσιος χώρος δεν παύει όμως να συγκεντρώνει εμπορευματοποιημένες ψυχαγωγικές χρήσεις.

Η συγκέντρωση του κεφαλαίου και ο σχηματισμός μεγάλων εταιρειών που περιόρισαν τον ανταγωνισμό στην αγορά αγαθών, είναι οι παράγοντες που συνετέλεσαν στη διάλυση της αστικής δημόσιας σφαίρας, και συνεπώς του δημόσιου χώρου, κατά το Habermas. Η ανάπτυξη της μαζικής δημοκρατίας και του κοινωνικού κράτους, διέρρηξαν τα όρια ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος, συνθλίβοντας τον αστικό δημόσιο χώρο, μετατρέποντας το κοινό σε μάζα.

Εικ. 14: Οι καφετέριες στη Φωκίωνος Νέγρη

Σύμφωνα με την Arendt, με την απελευθέρωση της εργασίας από την απομόνωσή της στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας, εμφανίζονται οι έμποροι και εγκαθιδρύεται η ανταλλακτική αγορά. Έτσι, στον πρώιμο βιομηχανικό καπιταλισμό, η κύρια δημόσια δραστηριότητα γίνεται η ανταλλαγή προϊόντων. Όλα τα αγαθά είναι εμπορεύσιμα και είναι ο δημόσιος χώρος που προσδίδει σε όλα αυτήν την ιδιότητα, εφόσον σε συναντήσεις στη δημόσιο χώρο δεν είναι η επιθυμία για ανθρώπους αλλά για προϊόντα. Αυτό που είχε περιγράψει κι ο Marx ως απανθρωποίηση και αυτοαλλοτρίωση της εμπορευματικής κοινωνίας. Πρόκειται, συνεπώς, για διάβρωση του δημόσιου χώρου.

Η αναψυχή γίνεται πρόβλημα κατανάλωσης από τη στιγμή που εμπορευματοποιείται, δηλαδή αφότου μετατρέπεται σε στοιχείο αγοραπωλησίας και παύει να είναι μία εμπειρία που προκύπτει από την οικογενειακή ή την κοινοτική ζωή. (Δέφνερ, 1992: 383)

Ο χώρος των εμπορευματοποιημένων χρήσεων αναψυχής της Φωκίωνος Νέγρη δεν είναι πια και τόσο δημόσιος, σύμφωνα με την προσέγγιση της Arendt, αφού σε αυτόν οι άνθρωποι δε δρουν συλλογικά (Arendt, 1989:283). Δεν υπάρχει πράξη ούτε λόγος (με την έννοια της ομιλίας – πειθούς) σε αυτόν και συνεπώς δεν παράγεται κάποιου είδους «δύναμη», η οποία αποτελεί προϋπόθεση του δημόσιου χώρου.

Βέβαια έχουν απομείνει κάποιες παραδοσιακές ταβέρνες και στέκια, στα οποία συχνάζουν περισσότερο άντρες μεγάλης ηλικίας,

Εικ. 15: Εικόνες από τις «όχθες» της Φωκίωνος Νέγρη

τα οποία ίσως να φέρουν ακόμα τον πολιτικό διαλογισμό της παλιότερης εποχής. Αυτά συναντώνται ψηλά στη φωκίωνος Νέγρη και στην πλατεία Κανάρη, και μερικά διάσπαρτα στην Αγίας Ζώνης. Ειδικότερα οι μετανάστες, φαίνεται ότι έχουν αναπτύξει μία ιδιαίτερη δημοσιότητα μεταξύ των εμπορικών τους μικρών καταστημάτων, τα οποία παίζουν το ρόλο του καφενείου (Αντωνίου, 2005). Θα μπορούσε κάποιος να μιλήσει με τους όρους του Habermas για μία πολιτική δημοσιότητα. «Στα κεντρικά περίπτερα της πλατείας Κανάρη στην Κυψέλη και σε μερικά καταστήματα (καφενείο, ψητοπωλείο) που ανήκουν σε μετανάστες συνηθίζουν να μαζεύονται τα απογεύματα ή τα βράδια... Εννοείται ότι αυτός ο τρόπος 'αναψυχής' αφορά κατ' αρχήν τους άνδρες μετανάστες.» (Βαΐου, 2007)

Η ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Οι πολιτιστικοί χώροι της Κυψέλης

Η περιοχή της Κυψέλης είναι γνωστή για τους πολιτιστικούς χώρους της (εικ. 17). Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες θεατρικές αίθουσες (Καλτάκη, 2003). Ήδη από τη δεκαετία του '60 ήταν γεμάτη κινηματογράφους ενώ τη δεκαετία του '80 δημιουργήθηκαν στην Κυψέλη τα πρώτα ποιοτικά θέατρα. (Κουνενάκη, 2003)

«Από τις λίγες ταβέρνες που έχουν απομείνει στην Κυψέλη, ο περιώνυμος «Μεγαρίτης». Είναι η επικράτεια του κυρίου Άγγελου, πρώην κινηματογραφιστή και φίλου του κόσμου του θεάτρου.» (Κουμανταρέας, 2003)

Εικ. 16: Το Θέατρο Αλ. Αλεξανδράκης στην Οδό Κυψέλης

Ο πολιτισμός αυτός, όμως είναι ένας εμπορευματοποιημένος πολιτισμός, που αναφέρεται σε ένα μαζικό κοινό, σύμφωνα με το Habermas. Αρχικά, ο λογοτεχνικός διαλογισμός των ιδιωτών που απάρτιζαν ένα κοινό στις λέσχες και τα καφενεία δεν ανήκε στη σφαίρα της κυκλοφορίας εμπορευμάτων, συνιστούσε αστική δημοσιότητα.

Όταν όμως η λογοτεχνική δημοσιότητα επεκτάθηκε στη σφαίρα της κατανάλωσης, οι συζητήσεις προσέλαβαν το χαρακτήρα καταναλωτικού αγαθού και ο διαλογισμός των ιδιωτών απόκτησε τη μορφή εμπορεύματος. Με την ανάπτυξη του τύπου εντάθηκε αυτή η εμπορευματοποίηση και παρουσιάζεται ενοποίηση της λογοτεχνίας με τη δημοσιογραφία, του διαλογισμού με την πληροφόρηση. Η κατάρρευση της λογοτεχνικής δημόσιας σφαίρας λόγω της εισχώρησης της κατανάλωσης στη σφαίρα του διαλογισμού είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση του κοινού των ιδιωτών σε μειονότητες μη δημόσια διαλογιζόμενων ειδικών (κριτικοί), και τη μεγάλη μάζα των καταναλωτών του πολιτισμού. Είναι ένα κοινό που δέχεται και καταναλώνει αυτό που του προσφέρουν οι κριτικοί και οι έμποροι του πολιτισμού.

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες μπορούν να θεωρηθούν τμήμα της κοινωνικοποιημένης κατανάλωσης (Δέφνερ, 1992: 382). Η πολιτιστική κατανάλωση, σύμφωνα με το Lefebvre, προσπαθεί να εγκλωβίσει κάθε στοιχείο που αναζητά νόημα, να διαλύσει το ίδιο

Εικ. 17: Οι πολιτιστικοί χώροι στην Κυψέλη (θέατρα, κινηματογράφοι, πολιτιστικά κέντρα (πηγή: Γιαννοπούλου, Τσίμπου, Χαλκιαδάκη, 2008)

Εικ. 18: Τα θέατρα Ριάλτο και Αελλώ (πηγή: Καλτάκη, 2003)

το νόημα, να προκαλέσει σύγχυση μεταξύ παραλόγου, πραγματικότητας και ορθολογισμού.

Ο ανοιχτός δημόσιος χώρος

Το δίκτυο των ανοιχτών ελεύθερων χώρων

Ο δημόσιος υπαίθριος χώρος της Κυψέλης, φέρει τα σημάδια της αλλαγής της φυσιογνωμίας της περιοχής, εξαιτίας των οικονομικών και πολιτισμικών παραγόντων. Αποτελεί τόπο συνάντησης κατοίκων/χρηστών με διαφορετικές ταυτότητες, που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες. Οι χρήσεις γύρω από την πλατεία Κανάρη είναι κυρίως εμπόριο ανακατεμένο με αναψυχή (εικ. 19). Οι χρήσεις αναψυχής όμως, σε αντίθεση με τη Φωκίωνος Νέγρη, περιλαμβάνουν περισσότερο μικρά καφενεία και ζαχαροπλαστεία και έχουν περισσότερο τοπικό χαρακτήρα. (Βακαλοπούλου, 1990) Επίσης, οι δρόμοι γύρω από την πλατεία διατηρούν πιο αποκομμένο τον ανοιχτό χώρο από τις γύρω χρήσεις, εκτός από λίγα τραπεζοκαθίσματα. Στην πλατεία Κανάρη, συνευρίσκονται κατά τη διάρκεια όλης της μέρας μετανάστες από διάφορες χώρες με ντόπιους. Η πλατεία είναι ένας πολύ ζωντανός χώρος, ιδιαίτερα μετά το μεσημέρι και το απόγευμα, όταν μετά το σχολασμα οικογένειες φέρνουν τα παιδιά τους για παιχνίδι στην πλατεία.

Εικ. 19: Η πλατεία Κανάρη

Στη Φωκίωνος Νέγρη, η ανάμιξη ελλήνων με μεταναστών είναι μικρότερη. Το ανοιχτό πράσινο κομμάτι της, κατακλύζεται όλη τη μέρα από περιοίκους κάθε ηλικίας, που έχουν τη δυνατότητα να περπατήσουν αλλά και να καθίσουν να ξεκουραστούν στα παγκάκια αξονικά του πεζοδρόμου (εικ. 20). Μπορεί να μην είναι πια το σημείο αναφοράς της αίγλης της παλιάς αστικής τάξης, είναι ένας χώρος όμως γεμάτος ζωντάνια που οικειοποιείται από πολλές ηλικιακές, εθνικές, πολιτισμικές ομάδες. Αυτόν τον χρησιμοποιούν

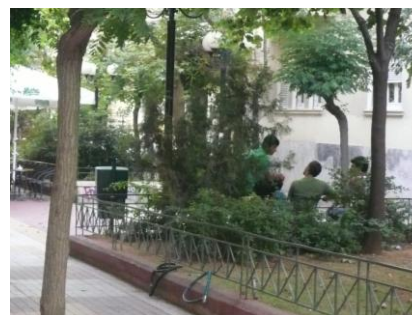
Εικ. 20: Η Φωκίωνος Νέγρη από ψηλά

οι οικογένειες των μεταναστών, κυρίως γυναίκες με μικρά παιδιά, για τις οποίες η έλλειψη οποιωνδήποτε άλλων ελεύθερων χώρων ή χώρων πρασίνου στη γειτονιά τις οδηγεί κατ' ανάγκη στις κεντρικές πλατείες και τους ανοιχτούς δημόσιους χώρους.

Οι μικρότεροι πεζόδρομους έχουν περισσότερο τοπικό χαρακτήρα. Οι χρήσεις που υπερισχύουν σε αυτούς είναι κατοικία και εμπόριο. (εικ. 11) Στην Αγίας Ζώνης, συγκεκριμένα, οι χρήσεις της κατοικίας, του εμπορίου, των εργαστηρίων, της τοπικής αναψυχής, και της περίθαλψης έχουν συντελέσει στη δημιουργία ενός κέντρου ζωής, γνωριμίας, στάσης και περιπάτου (Βακαλοπούλου, 1990). Συχνάζουν περισσότερο νεαροί άντρες μετανάστες και παιδιά. «..συχνά είδαμε, σε σημεία διάσπαρτα μέσα στη γειτονιά, μικρές παρέες που συγκεντρώνονται στα πεζοδρόμια κοντά στις εισόδους των πολυκατοικιών, ή έξω από μικρά παντοπωλεία και 'συζητούν δυνατά στη γλώσσα τους πίνοντας μπύρες', γεγονός μη αρεστό σε ορισμένους ντόπιους κατοίκους.» (Βαΐου, 2007) (εικ. 21)

Την Αγίας Ζώνης, χρησιμοποιούν για βόλτα και οι ένοικοι του Ασύλου Ανιάτων, το οποίο βρίσκεται επάνω στον πεζόδρομο. Η χρήση του κτηρίου που χρονολογείται από το 19^ο αιώνα, κατοχυρώθηκε σε φιλανθρωπικό σωματείο στις αρχές του 20ου αιώνα. (εικ. 22)

Οι μετανάστες, συνευρίσκονται στον υπαίθριο χώρο για να καλύψουν κοινωνικά θέματα, όπως εύρεση εργασίας σε αντίθεση

Εικ. 21: Φωτογραφίες από τον πεζόδρομο της Αγίας Ζώνης

με τους ντόπιους που φαίνεται ότι κατά πλειοψηφία προτιμούν τους εμπορικούς χώρους αναψυχής. Ενώ παρατηρείται μια πολιτιστική ποικιλία αφενός, δεν υπάρχει όμως ανάμιξη ή ύπαρξη ενός πολιτικού δημόσιου χώρου, εφόσον οι κοινωνικές ομάδες φαίνεται ότι απλά συνυπάρχουν. Παρόλ' αυτά η ύπαρξη των κοινωνικών ομάδων στον ίδιο χώρο φαίνεται να έχει αμβλύνει τις αρνητικές προσλήψεις των ντόπιων για τους μετανάστες και κυρίως για τις μετανάστριες σε ένα μεγάλο βαθμό. (Βαΐου, 2007)

Στους υπαίθριους ανοιχτούς χώρους συγκεντρώνονται κυρίως κοινωνικές ομάδες που αποκλείονται από τον εμπορευματοποιημένο δημόσιο χώρο (εικ. 23). Οι ελεύθεροι ανοιχτοί χώροι της Κυψέλης, τόσο οι εξωστρεφείς, όπως η Φωκίωνος Νέγρη με την πλατεία Κανάρη, όσο και οι πιο εσωστρεφείς, μικρότερης κλίμακας γειτονιάς, όπως της Αγίας Ζώνης, είναι χώροι απαλλαγμένοι από την εμπορευματική χρήση. Είναι χώροι συνδεδεμένοι με μία αξία χρήσης, παρά με μία ανταλλακτική αξία.

Οι χώροι αυτοί είναι περισσότερο κοινωνικοί, με την έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο η Arendt. Η έννοια του κοινωνικού, σύμφωνα με αυτήν, αναδύεται με την είσοδο της οικιακής διαχείρισης από τον οίκο στο δημόσιο χώρο και την απελευθέρωση της εργασίας από την ιδιωτική σφαίρα προς το σύνολο της 'κοινωνίας'. Παρουσιάζεται με αυτόν τον τρόπο μία μεταλλαγή της δημόσιας σφαίρας σε σχέση με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου στην

« Στην Αγίας Ζώνης, κάθονται περισσότερο Πολωνοί σε παρέες και πιτσιρικάδες μετανάστες. Οικογένειες μεταναστών πιο σπάνια. Τα παιδιά της γειτονιάς, που παίζουνε όλα μαζί. Ανακατεύονται, ντόπιοι και μετανάστες, δεν καταλαβαίνουν από αυτά τόσο μικρά. Μετά τα 16 αρχίζουν και διαχωρίζονται οι παρέες. Σπάνια θα δεις πιτσιρικάδες στην εφηβεία μαζί με ξένους.» (Χ., 28 ετών, κάτοικος Κυψέλης)

Εικ. 22: Το Άσυλο Ανιάτων στην Αγίας Ζώνης

πόλη-κράτος. Η πράξη έχει αποκλειστεί από το δημόσιο χώρο της πόλης, και έχει τοποθετηθεί στη θέση της ένα συγκεκριμένο είδος συμπεριφοράς και κατά συνέπεια λείπει ο πολιτικός χαρακτήρας του.

Ο ανοιχτός χώρος είναι ένας «μοντέρνος» δημόσιος χώρος στον οποίο όμως δεν εγγυάται κανείς την πολιτική και ηθική ισότητα που είναι αναγκαίες, κατά την Arendt, για να αποτελέσει έναν πολιτικό χώρο με την αρχαιοελληνική έννοια.

Σε αυτόν, όμως, εκτός από τυχαίες συναντήσεις πραγματοποιούνται εκδηλώσεις, όπως συναυλίες και μικροφωνικές, από κοινωνικές ομάδες και κινήσεις πολιτών που ταυτόχρονα του δίνουν το στίγμα του δημόσιου χώρου, παράγοντας πράξη σε αυτόν. Έτσι, κατά περιπτώσεις γίνεται πολιτικός.

«Η Κυψέλη έχει γενικά πολλούς συλλόγους. Αλλά δεν υπάρχει χώρος που να διαθέτει ο Δήμος για ελεύθερες εκδηλώσεις. Ότι συναυλίες και εκδηλώσεις διοργανώνονται από νέους γίνονται στον ανοιχτό χώρο, κυρίως, στη Φωκίωνος Νέγρη, στο κέντρο της. Απ' ότι ξέρω στη Δημοτική Αγορά είναι ανοιχτός ο χώρος και έχει δοθεί για πολλές συναυλίες και εκδηλώσεις διάφορες, φάση DIY (=κάντο μόνος σου). Αλλά αυτή δεν είναι του Δήμου γι' αυτό και δίνεται σε όποιον τη χρειαστεί για κάποια εκδήλωση.» (Τ., 25 ετών, κάτοικος Κυψέλης)

Εικ. 23: Ο ελεύθερος χώρος της Φωκίωνος Νέγρη με φόντο τις χρήσεις αναψυχής

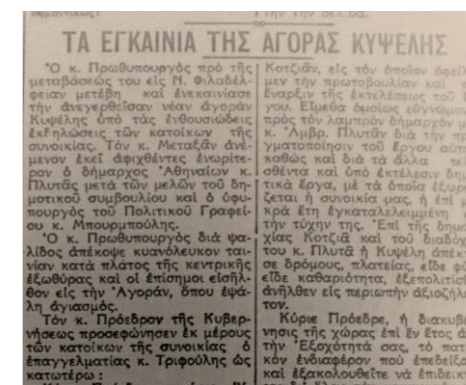
Ο πολιτικός δημόσιος χώρος

Η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης

Η *Δημοτική Αγορά της Κυψέλης* βρίσκεται στον άξονα της Φωκίωνος Νέγρη, ανάμεσα στην οδό Σποράδων και Ζακύνθου. Πρόκειται για ένα κτήριο του Μεσοπολέμου που οικοδομείται το 1937 επί δημαρχίας Κ. Κοτζιά (εικ. 24). Αποτελούσε μέρος ενός γενικότερου *σχεδίου ανέγερσης συνοικιακών αγορών* που είχε ως στόχο την καλύτερη εξυπηρέτηση των δημοτών και την αποσυμφόρηση της κεντρικής αγοράς Αθηνών, της Βαρβακείου.

Στην αγορά της Κυψέλης στεγάζονταν *καταστήματα μικρού μεγέθους* (ψαράδικα, μανάβικα, κρεοπωλεία), με φρέσκα προϊόντα. Ο καταναλωτής-αγοραστής είχε καλύτερη εποπτεία τιμών και ποιότητας. Πρόκειται για έναν τύπο εμπορίου που συνδεόταν με την κοινωνική επαφή τόσο μεταξύ αγοραστών και καταστηματαρχών όσο και των αγοραστών μεταξύ τους. Λειτουργήσε ως αγορά τροφίμων (κρεαταγορά) για πάνω από 50 χρόνια, προσδίδοντας στη γειτονιά της Κυψέλης έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και χρώμα. Αποτέλεσε χώρο συνεύρεσης των κατοίκων της περιοχής.

Η λειτουργία της Δημοτικής Αγοράς παρήκμασε στις αρχές του 1990 λόγω της εγκατάλειψης της από τη δημοτική αρχή και τον

Εικ. 24: Δημοσιεύματα από εφημερίδες του 1937 για την Αγορά της Κυψέλης

ανταγωνισμό από αλυσίδες σούπερ μάρκετ που άνοιξαν στην περιοχή. Έκλεισε το 2003 αφού είχε απομείνει μόνο ένα μικρό μανάβικο εν λειτουργία.

Το 2004 μετά από την κινητοποίηση των κατοίκων και κοινωνικών φορέων της περιοχής επιτυγχάνεται η διάσωση του κτηρίου και ματαιώνονται τα σχέδια του Δήμου Αθηναίων για την κατεδάφισή της και την ανέγερση ενός πολυώροφου εμπορικού κέντρου, με γραφεία και χώρους στάθμευσης, στη θέση της Δημοτικής Αγοράς.

Στις 24 Οκτωβρίου 2005 λαμβάνεται η Υπουργική Απόφαση που χαρακτηρίζει ως μνημείο το κτήριο.

Στην Απόφαση αναφέρεται ότι η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης «...Διαθέτει το χαρακτήρα ενός κτιρίου στο οποίο τα εμπορεύματα έφεραν ακόμα ενεργά το χρηστικό στοιχείο. Η συναλλαγή ήταν μια πραγματική ανάγκη και οι αγοραστές γνώριζαν ενδεχομένως τους καταστηματαρχες. Γι' αυτό πλην της αρχιτεκτονικής, τυπολογικής και μορφολογικής αξίας, είναι φορέας της ιστορίας ενός τύπου εμπορίου που η γενικευμένη σύγχρονη εμπορευματοποίηση απαξιώνει και εξαφανίζει... Αποτελεί σημείο αναφοράς για τους κατοίκους και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή. Η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης είναι ένα μοναδικό τοπόσημο στην Κυψέλη, που οι κάτοικοι αναγνωρίζουν αλλά και χρησιμοποιούν, για να προσδιορίσουν και να ορίσουν την γειτονιά ως έννοια και ταυτόχρονα τη θέση αυτών των ιδίων σε αυτό το χώρο της τοπικής

Εικ. 25: Όψεις τις Αγοράς από την οδό Σύρου και τη Φωκίωνος Νέγρη

κοινότητας». (ΥΠΠΟ/ΔΝΣΑΚ/81792/2115 που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 1580/Β/16-11-2005)

Το Δεκέμβριο του 2006, με τοπική πρωτοβουλία και με τη στήριξη της Ανοιχτής Πόλης, η Δημοτική Αγορά ξανάνοιξε, καθαρίστηκε και φωτίστηκε για να φιλοξενήσει για ένα δεκαήμερο (15-24/12) ποικίλες πολιτιστικές και κοινωνικές εκδηλώσεις που προσέλκυσαν το ενδιαφέρον και τη μαζική συμμετοχή της γειτονιάς και ευρύτερα της Αθήνας (εικ. 26). Έκτοτε, λειτουργεί σταθερά σε καθημερινή βάση από τη λαϊκή συνέλευση και το συντονιστικό της με πλήθος δραστηριοτήτων.

Η ανταπόκριση του κόσμου το δεκαήμερο αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Αγορά να μένει ενεργή μέχρι και σήμερα με την καθημερινή συμμετοχή των κατοίκων. Η λειτουργία της δημοτικής αγοράς προσέλκυσε όχι μόνο τους Κυψελιώτες αλλά και Αθηναίους από κάθε γειτονιά. Επίσης πολλοί καλλιτέχνες με την ενεργή παρουσία τους στήριξαν την πραγματοποίηση αυτού του εγχειρήματος.

Παρά την αδιαφορία του δήμου, οι κάτοικοι συντηρούν και λειτουργούν το χώρο της αγοράς. Συντονίζονται μέσω μηνιαίων ανοιχτών συνελεύσεων, όπου αποφασίζουν για τις δραστηριότητες και τη λειτουργία της. Για την καλύτερη οργάνωση και δυναμική της λειτουργίας της αγοράς ιδρύεται ο Σύλλογος «Αγορά Πολιτών Κυψέλης» (εικ. 29). Στόχος του είναι η δημιουργία ενός ανοικτού

Εικ. 26: Εικόνες από το άνοιγμα της Δημοτικής Αγοράς

πολιτιστικού πολυπολιτισμικού και κοινωνικού κέντρου που θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για την Κυψέλη.

Στο χώρο της αγοράς φιλοξενούνται δραστηριότητες που προκύπτουν ύστερα από συζητήσεις στις τακτικές συνελεύσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Κάποιες από αυτές είναι εκδηλώσεις από σχολεία της περιοχής, συναντήσεις κατοίκων για τα προβλήματα της γειτονιάς και της πόλης, και άλλες πολιτιστικού και κοινωνικού περιεχομένου. Ανάμεσα στις σταθερές δραστηριότητες βρίσκονται η λέσχη ανάγνωσης, εργαστήρι πηλού και κεραμικής, μουσική εργαστήρι, λαϊκή αγορά βιολογικών προϊόντων, μαθήματα ελληνικών σε μετανάστες, μαθήματα σκακιού, ανοιχτές συνελεύσεις των κατοίκων και έκδοση μηνιαίου εντύπου από την επιτροπή των κατοίκων (εικ. 27, 28).

Η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης, είναι ένας αυθεντικά δημόσιος χώρος, σύμφωνα με τον ορισμό της Arendt. Σύμφωνα με την τελευταία, στην αρχαία πόλη-κράτος η πράξη ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη κοινωνία και δεν μπορούσε να την αντιληφθεί κανείς έξω από αυτήν. Αποτελούσε μοναδικό προνόμιο του ανθρώπου και ίσως το μόνο στοιχείο που τον διαφοροποιούσε από τα ζώα. Η πολιτική οργάνωση ήταν μία εντελώς διαφορετική σφαίρα από την ιδιωτική, αυτή της οικίας και την οικογένειας και αυτή η πολιτική σφαίρα αποτελούνταν από την πράξη και το λόγο, με την έννοια της πειθούς. Το κίνημα των πολιτών που κατέστησε

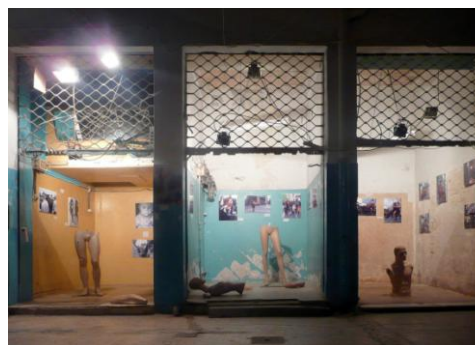

Εικ. 27: Φωτ. από εκδηλώσεις, συνελεύσεις και μαθήματα στο χώρο της αγοράς

δυνατή τη λειτουργία της Αγοράς κατάφερε να δημιουργήσει έναν αυθεντικά δημόσιο χώρο, κατά Arendt. (Calhoun, 1992)

Ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης, κατά την Arendt, είναι ένας χώρος που δημιουργείται από την πράξη και την ομιλία, όπου οι άνθρωποι δεν υπάρχουν απλά αλλά κάνουν ανοιχτά την εμφάνισή τους. Συνεπώς προηγείται κάθε τυπικής συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας και των διαφόρων μορφών διακυβέρνησης, δηλαδή των διαφόρων μορφών με τις οποίες μπορεί να οργανωθεί η δημόσια σφαίρα. Η ιδιορρυθμία του δημόσιου χώρου έγκειται στο ότι αντίθετα με τους χώρους που αποτελούν έργο των χεριών του ανθρώπου, αυτός εξαφανίζεται, όχι μόνο με το διασκορπισμό των ανθρώπων αλλά και με την παύση των δραστηριοτήτων στη δημόσια σφαίρα. Συνεπώς, το περιεχόμενό του δεν είναι προκαθορισμένο, και αυθύπαρκτο αλλά έχει διαδικαστική λογική (Calhoun, 1992). Ο χώρος της Αγοράς της Κυψέλης, πήρε ζωή από την ίδια την αυτο-οργάνωση των κατοίκων της περιοχής και διατηρείται με τις ανοιχτές συνελεύσεις που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό του κτηρίου. Οι δραστηριότητες και οι συζητήσεις, οι θεματικές και τα ζητήματα που τίθενται στο χώρο, είναι αποτέλεσμα μίας διαρκούς κοινωνικής επαφής και συζήτησης.

Αλλά και σύμφωνα με το Habermas, η αγορά της Κυψέλης διατηρεί επίσης πολιτικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με αυτόν, στη μαζική δημοκρατία, η κοινή γνώμη που σχημάτιζε κάποτε το κοινό των ιδιωτών, έχει διασπαστεί σε άτυπες γνώμες ιδιωτών. Αυτό το κοινό

Εικ. 28: Φωτ. από παραστάσεις, εκθέσεις, προβολές στο χώρο της Αγοράς

δέχεται τη δημόσια ανακοίνωση των δημόσια προβαλλόμενων γνώμων. Η κοινή αυτή γνώμη διατηρεί, όμως, σημαντική πολιτική λειτουργία, μόνο σε σχέση με τις οργανώσεις που την κινητοποιούν και την ενσωματώνουν, όπως συμβαίνει με το σύλλογο Αγοράς της Κυψέλης. Το κοινό, έτσι, αντικαθίσταται από μια οργάνωση μέσω της οποίας μπορεί να δράσει πολιτικά.

Κατά το Habermas, σε συνθήκες μαζικής δημοκρατίας με κοινωνικό κράτος θα μπορούσε να αποκατασταθεί η επικοινωνία ενός κοινού μόνο αν μεταξύ των άτυπων κοινών γνώμων και της επίσημης κοινής γνώμης μεσολαβούσε η κριτική ανταλλαγή απόψεων στην εσωτερική δημοσιότητα των οργανώσεων, γεγονός που συμβαίνει στην περίπτωση της αγοράς μέσω των ανοιχτών συνελεύσεων και της διαρκής κοινωνικής επαφής που συντελείται στο χώρο.

Στο χώρο της φιλοξενούνται δωρεάν πολιτιστικές δραστηριότητες. Έτσι, ο πολιτισμός που προάγεται είναι απαλλαγμένος από το στοιχείο της εμπορευματοποίησης που περιέγραψε ο Habermas. Ακόμα, η λέσχη ανάγνωσης, που οργανώνεται κάθε εβδομάδα, η «λογοτεχνική συντροφιά» όπως την περιγράφουν οι κάτοικοι βρίσκεται πολύ κοντά στο λογοτεχνικό διαλογισμό, με τον τρόπο που τον ορίζει ο Habermas. Σε αυτήν οι κάτοικοι, διαβάζουν και συζητάνε όχι μόνο λογοτεχνικά έργα όχι μόνο διάσημων συγγραφέων και ποιητών αλλά και δικά τους.

Εικ. 29: Εξώφυλλα από τις μηνιαίες εφημερίδες του συλλόγου της Αγοράς

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΡΙΛΙΟΥ	
1/21 Απριλίου	Παρασκευή - Δευτέρα 21.00 – 23.00 Συνεχίζονται οι παραστάσεις του θεατρικού έργου «Αραβοισραηλινός τοσελεμενές». (Εκτός από Παρασκευή 18/4)
Τετάρτη 2/4	20.30 Προβολή ταινίας – ομάδα νέων αγοράς
Πέμπτη 3/4	19.00 Λογοτεχνικές Πέμπτες «Ερώτας-Ανοιξη»
Κυριακή 6/4	10.00 Τουρνουά Σκακιού 12.30 Αφιέρωση παραμυθιών
Τετάρτη 9/4	20.30 Προβολή ταινίας «Τρέξε, Λοήα, Τρέξε» ομάδα νέων αγοράς
Κυριακή 13/4	11.00 Ετήσια γενική συνέλευση της ΒΙΟΩ
Τετάρτη 16/4	20.30 Προβολή ταινίας «Ο εραστής της κομμάτριας» – ομάδα νέων αγοράς
Πέμπτη 17/4	19.00 Λογοτεχνικές Πέμπτες
Παρασκ. 18/4	19.30 Αριστερά και Τέχνη – εκδήλωση από τη Νεοθαία του Ναυσιπασμού
Σάββατο 19/4	10.00 Ξεναγήση στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας, από την αρχαιολογή κ. Κέντρου – Ρα- ντεβου στις 09.45 στον σταθμό ΗΣΑΠ Μοναστηρακιού
Κυριακή 20/4	11.30 Ανοιχτή Συνέλευση της Αγοράς 12.00 Εργαστήρι λημπάδας και αυγών για παιδιά
Τετάρτη 23/4	20.30 Προβολή ταινίας «Underground»
Τετάρτη 30/4	20.30 Προβολή ταινίας «Θωρηκτό Ποτέμκιν» - ομάδα νέων αγοράς

Εικ. 30: Από μηνιαίο πρόγραμμα εκδηλώσεων της Αγοράς

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΗ ΠΟΛΗ

Μετά την κρίση του Μοντερνισμού, και τις ανησυχίες και προβληματισμούς που επακολούθησαν στις συζητήσεις για τα ζητήματα της πόλης, έχει συγκροτηθεί ένα σώμα εννοιών και όρων που αποτελεί ένα νέο λόγο για την πόλη. Η συζήτηση και η αναφορά σε μία «καλή πόλη» τείνει να λάβει, γενικά, καθολική αποδοχή. (Βαΐου, Μαντουβάλου, Μαυρίδου, 2006)

Η χρήση του αστικού χώρου έχει μεταβληθεί σε μεγάλο βαθμό μέσα στον 20ό αιώνα, εξαιτίας πολλών παραγόντων ανάμεσα στις οποίες το βάρος που έχει δοθεί στη μετακίνηση μέσω αυτοκινήτου. Η χρήση του αστικού χώρου έχει γίνει επιζήμια προς το φυσικό, πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της πόλης. Ιστορικά κτήρια έχουν κατεδαφιστεί, ανοιχτοί χώροι έχουν καταπατηθεί. (Haughton, Hunter, 2003) Η έννοια της βιώσιμης/αειφόρου ανάπτυξης έρχεται να δώσει λύσεις στα νέα ζητήματα σχετικά με την αποδοτικότητα της πόλης με οικονομικούς κυρίως όρους. Αναζητά τον τρόπο με τον οποίο μπορεί η βελτίωση του κοινωνικού ιστού της πόλης καθώς και του αισθητικού της ενδιαφέροντος να συμβάλουν στην αύξηση της οικονομικής της αποδοτικότητας. Αποφεύγει, όμως, να δώσει μία ερμηνεία της οικονομικής ανάπτυξης συνολικά ως κοινωνική ανάπτυξη.

Στη συζήτηση περιλαμβάνονται θέματα που αφορούν την αστική πυκνότητα, την αστική δομή και μορφολογία καθώς και αστικού σχεδιασμού τόσο από κοινωνική όσο και από οικονομική άποψη.

Από τη συζήτηση περί «βιώσιμης πόλης» και τις επιστημονικές προσεγγίσεις της πόλης απουσιάζουν οι κάτοικοι/ πολίτες. Η χρήση του όρου πολίτης, όταν υπάρχει αναφορά στους κατοίκους της πόλης, αντικαθιστά τον όρο χρήστης, και υπονοεί τη συμμετοχή των κατοίκων στα κοινά και την υπαγωγή τους στην κοινότητα. Εδώ ο Δημόσιος Χώρος έχει την έννοια της διεύρυνσης και επιμελημένης διαμόρφωσης κοινόχρηστων χώρων, η οποία από μόνη της μπορεί να επαναφέρει τη χαμένη Δημόσια Σφαίρα της πόλης.

Μέσα, όμως, από αυτή τη «θετικιστική εσχατολογία», όπως χαρακτηριστικά την περιγράφει ο Vidler στην Τρίτη Τυπολογία, αυτός που αποθεώνεται είναι ουσιαστικά ο άνθρωπος μέσα από την αρχιτεκτονική/πολεοδομία. Η πόλη, είναι αυτή που παρέχει το υλικό για την ταξινόμηση, τη σχηματοποίηση και η μορφές των κατασκευών της, φυσικές και κοινωνικές, μέσα από το χρόνο προσφέρουν τη βάση για την αναδόμηση. (Vidler, 1981)

Οι νόμοι της αγοράς, που έχουν επιβληθεί προς χάριν της επιδίωξης μεγάλης οικονομικής αποδοτικότητας, έχει οδηγήσει στη συνεχή ιδιωτικοποίησή του δημόσιου χώρου. Αυτή η εμπορευματοποίηση έχει συμβάλει στη διάβρωση του χαρακτήρα του ελεύθερου χώρου της πόλης μέσω της αποδυνάμωσης της Δημόσιας Σφαίρας, και το σταδιακό αποκλεισμό των πολιτών από αυτήν.

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, ψηφίζεται το 1983 ο Νόμος 1337/83, ο οποίος εισάγει έννοιες όπως τη συμμετοχή του κοινού στο σχεδιασμό και τη γειτονιά. Ως εργαλείο άσκησης κοινωνικής πολιτικής ψηφίζεται αργότερα, το 1997, και ο Νόμος 2508/97, ο οποίος σχετίζεται με την αειφόρο οικιστική ανάπτυξη και την ιδιαίτερη διαχείριση των χρήσεων γης. Οι νόμοι αυτοί καθίστανται όμως άκαμπτοι για περιοχές όπως η Κυψέλη, στις οποίες τα προβλήματα της γειτονιάς δεν αντιμετωπίζονται και η αγορά κερδίζει συνεχώς χώρο εις βάρος του δημόσιου χώρου (Νασιοπούλου, 2008).

Στα ίδια πλαίσια κινείται και η πολεοδομική μελέτη του 1990, της Μπ. Βακαλοπούλου, η οποία χρησιμοποιεί την ορολογία της «βιώσιμης» πόλης. Αναφέρεται σε όρους όπως η συμπαγής πόλη, με έμφαση στη πολυλειτουργικότητα και τη δημιουργία πολλών τοπικών κέντρων- γειτονιών (Haughton, Hunter, 2003). Ένα από τα προβλήματα που εντοπίζει γενικά στην περιοχή της Αθήνας είναι η «ρύπανση» της κοινωνικής ζωής. Γι' αυτό η πρόταση τείνει προς ελεύθερους χώρους, στους οποίους ο άνθρωπος «θα κοινωνεί», και δεν θα έχουν καταλειφθεί από το Ι.Χ. Στο γενικότερο πλαίσιο των προτάσεων της βρίσκεται η απεξάρτηση του ελεύθερου χρόνου από την εμπορευματοποιημένη ψυχαγωγία και η καταπολέμηση της αλλοτρίωσης. Για την ανάκτηση της συλλογικής συνείδησης και της επικοινωνίας προτείνονται σχεδιαστικές εφαρμογές, όπως το ενεργό Ο.Τ., η ενοποίηση δηλαδή του ακάλυπτου χώρου και η χρήση του από κοινού από τους κατοίκους

του τετραγώνου. Ακόμα, προτείνεται η αισθητική βελτίωση των μετώπων στους πεζοδρόμους, ως μέσο για την αναβάθμισή τους.

Η πολεοδομική μελέτη δεν είχε προβλέψει την μελλοντική εξέλιξη στη χρήση της Δημοτική Αγοράς, που τότε λειτουργούσε ακόμα, αν και παρηκμασμένη. Πρότεινε τη διατήρηση του κτηρίου ως αισθητικά ποιοτικό, με τις χρήσεις της αγοράς και της προσθήκης χρήσεων διοικητικού κέντρου, με χώρους διοίκησης, «συνάθροισης» κοινού και πολιτιστικές χρήσεις. Η ενεργή δραστηριότητα των κατοίκων, όμως, ήταν αυτή που ήρθε τελικά να της δώσει ζωή και να καταφέρει τη διατήρηση και χρήση του κτηρίου, με τον τρόπο που η ίδια η καθημερινότητα τους επέδειξε ότι χρειαζόταν (Βακαλοπούλου, 1990). Οι κάτοικοι κατάφεραν να συμπληρώσουν το δημόσιο χώρο της Κυψέλης με ένα πολιτιστικό και πολιτικό κέντρο που έλειπε από την περιοχή, ένα χώρο για την κάλυψη των αναγκών της δημόσιας σφαίρας τους.

Η Κυψέλη, ως μία τοπικότητα, δεν μπορεί να στηριχθεί στην ερμηνεία της βιώσιμης ανάπτυξης ανώτερων πολιτικών αλλά στα ίδια τα προβλήματα της καθημερινότητάς της. Η ύπαρξη του δημόσιου χώρου σε αυτήν δε έμεινε κενή, γιατί οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες προσδίδουν νόημα και ερεθίσματα σε αυτόν. Συγκροτείται δημόσια και κοινωνική ζωή διαφόρων μορφών μέσω της αλληλεπίδρασης αυτών των ομάδων, που έχουν οδηγήσει σε μία αρκετά ζωντανό Δημόσιο Χώρο.

Σε αυτό υπήρξε αναγκαία, αλλά όχι ικανή, συνθήκη η ύπαρξη εκτεταμένων ελεύθερων δημόσιων χώρων. Για την ενίσχυσή της δημοσιότητας του χώρου, θα πρέπει, συνεπώς, να εφαρμοστούν πολιτικές που να ενισχύουν την ελεύθερη πρόσβαση σε αυτόν και θα εμποδίζουν τις διάφορες μορφές αποκλεισμού κοινωνικών ομάδων. Παράλληλα, θα πρέπει να εμποδίζονται οι ανεξέλεγκτες δυνάμεις της αγοράς, που τείνουν προς μία εξάπλωση της εμπορευματοποίησής του. Προς αυτήν την κατεύθυνση είναι σημαντική η μεγαλύτερη συμμετοχή των κατοίκων στο σχεδιασμό, μέσω μιας δημοσιότητας, η οποία σύμφωνα με το Habermas, μπορεί να αποκαταστήσει την επικοινωνία του κοινού και τη σύνδεσή του με το κράτος, με σκοπό τη λειτουργική ένταξη του δημόσιου χώρου στην καθημερινότητά τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παραπάνω μελέτη αποτελεί μία σχηματοποίηση, μέσω της χρήσης των θεωρητικών μοντέλων της Arendt και του Habermas. Αυτό σημαίνει ότι πιθανά να έχουν παραλειφθεί διάφοροι ποικίλοι κοινωνικοί παράγοντες που υπολείπονται από τα δύο αυτά σχήματα. Από το θεωρητικό σχήμα της Arendt, πιο συγκεκριμένα, λείπει ο παράγοντας του φύλου. Η Arendt έχει αποφύγει να εμπλέξει στο μοντέλο της τη συνεισφορά των γυναικών στο δημόσια σφαίρα και χώρο της πόλης. Επίσης, σύμφωνα με τον Αρεντιανό μοντέλο, ο δημόσιος χώρος συντίθεται μόνο από την

πράξη, αποκλείοντας την παρουσία του μόχθου και της εργασίας. Στο σύγχρονο κόσμο όμως, οι σχέσεις εργασίας και παραγωγής, ως συσχετισμός δυνάμεων, θα μπορούσαν να είναι επίκεντρο ενός δημόσιου διαλόγου και με αυτόν τον τρόπο να δημιουργούν δημόσιο χώρο. (Colhoun, 1992). Το μοντέλο της Arendt, συνεπώς, φαίνεται να είναι λίγο ξένο προς τη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα.

Το σχήμα του Habermas από την άλλη, αν και επίσης παραμερίζει το φεμινιστικό κίνημα, θεωρώντας το ως κομμάτι της ιδιωτικής σφαίρας, φαίνεται πιο προσαρμόσιμο στην πολλαπλότητα της σημερινής κοινωνικής κατάστασης, με τα πολλαπλά επίπεδα δημοσιότητας που προσεγγίζει.

Εκτός από τη συζήτηση για το φύλο, στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία, έχουν προκύψει πολλά ακόμα ζητήματα τα οποία δεν μπορούν να λείπουν από τη συζήτηση για τη δημόσια σφαίρα. Οι νέες τεχνολογίες, έχουν συμβάλλει στη δημιουργία μιας καινούριας ά-τοπης, παράλληλης δημοσιότητας σε δικτυακούς χώρους, οι οποίοι δεν καλύπτονται από τη βιβλιογραφική προσέγγιση της παρούσης εργασίας. Η δημόσια ζωή, στη μετανεωτερική συνθήκη, έχει συνοδευτεί από την ανάπτυξη μίας κοινωνίας επιτήρησης, που έχει συμβάλλει στην αλλοίωση της δημόσιας σφαίρας, μέσω αποκλεισμού ή επιβολής μίας συγκεκριμένης «νομιμοποιημένης» αποδεκτής συμπεριφοράς στα άτομα.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Άρεντ, Χάννα, 1958 (ελλ. Έκδοση 1989) *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, Αθήνα: Γνώση

Βαΐου, Ντίνα (επιστ. Υπεύθυνη), 2007, *Διαπλεκόμενες Καθημερινότητες και Χωροκοινωνικές Μεταβολές στην Πόλη, Μετανάστριες και Ντόπιες στις Γειτονιές της Αθήνας*, ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας

Γερολύμπου, Αλέκα, (επιμ.), 1986, *Επί πόλεως*, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα και ειδικότερα:

Vidler, Anthhony, *Η Τρίτη Τυπολογία*

Jacobs, Jane, Συνηγορία της μεγαλούπολης: Το ιστορικό μιας πλάνης

Jacobs, Jane, Συνηγορία της μεγαλούπολης: Σε υπεράσπιση του δρόμου

Calhoun, Craig (edit.), 1992, *Habermas and the Public Sphere*, Massachusetts: The MIT Press και ειδικότερα:

Benhabib, Seyla, *Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas*

Habermas, Jürgen, 1997, *Η Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας*, Αθήνα: Νήσος

Hughes, Jonathan & Sadler, Simon (ed.), 2000, *Non-Plan, Essays on Freedom, Participation and Change in Modern Architecture and Urbanism*, Oxford: Architectural Press

Haughton, Graham & Hunter Colin, 1994, *Sustainable Cities*, London: Routledge

Lefebvre, Henry, 1977, *Δικαίωμα στην Πόλη – Χώρος και Πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης

Μαλούτας, Θωμάς & Οικονόμου, Δημήτρης (επιμ.), 1992, *Κοινωνική Δομή και Πολεοδομική Οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Σημειώσεις στα πλαίσια του μαθήματος: *Θέματα Αστικού Σχεδιασμού*, ΔΠΜΣ: Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση Β', Διδάσκουσες: Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου, εαρινό εξάμηνο 2010

Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία, 2006, *Θέματα Αστικού Σχεδιασμού*, Τεύχος Σημειώσεων, ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση: Πολεοδομία και Χωροταξία, Αθήνα

Γιαννοπούλου, Χριστίνα – Τσίμπου, Ιωάννα-Όλγα – Χαλκιαδάκη, Ευγενία, 2008, *Αποκατάσταση και Ανάπλαση της Δημοτικής Αγοράς της Κυψέλης – Χρήσεις του Χώρου σύμφωνα με σημερινές αυτοδιαχειριστικές πρακτικές*, διπλωματική εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα

Καραμεσίνη Παναγιώτα: *Οι μεταλλαγές της δημόσιας σφαίρας μέσα από το έργο των H. Arendt, J. Habermas, R.Sennett*, 2002-2003, σπουδ. εργασία για το μάθημα: Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη στον 20ό αιώνα, ΔΠΜΣ: Αρχιτεκτονική και Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση Β'

Νασιοπούλου Ιωάννα, 2008, *Κεντρικές περιοχές κατοικίας της Αθήνας: Η Κυψέλη*, σπουδ. Εργασία στα πλαίσια του μαθήματος: Θέματα Αστικού Σχεδιασμού, ΔΠΜΣ: Αρχιτεκτονική και Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση Β'

Η Καθημερινή – 7 Ημέρες, Κυριακή 23 Φεβρουαρίου 2003, *Κυψέλη – Το αστικό χθες, το πολύχρωμο σήμερα*, αφιέρωμα, σελ. 2-23 και

ειδικότερα: Κουνενάκη, Πέγκυ, *Οι μεταμορφώσεις μιας πολύβουης Κυψέλης*

Βασενχόβεν, Μαρία, *Η γενεαλογία της Κυψέλης*

Καλτάκη, Μαρία, *Κυψέλη θεαμάτων και διασκέδασης*

Κουμανταρέας, Μένης, *Σε λίγο θα είμαστε όλοι ξένοι...*

Βακαλοπούλου, Μπέτυ – Παπαδάκη Ρέμπελου, Μ., Τσαφούλιας, Γιώργος – Καραθανάση, Έφη, 1990, *Πολοδομική μελέτη Κυψέλης, Γ' φάση, Σχέδιο Πόλεως*, Αθήνα

<http://indy.gr/projects/agora-tis-kypselis>

<http://kypselidoc.blogspot.com>